

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 7.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2019

Készült a
Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében

A borítón:
Jelmeztervek Csokonai Vitéz Mihály *Tempefői c. vígjátékához*
(vízfestmény, 1809 körül)
Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, K 90, belső címlap

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Dugonics András szögedi példabeszédei és jelős mondásai

A szögedi nemzet szeret dógozni.¹

Dugonics András (Szöged, 1740. október 18. – Szöged, 1818. július 26.) a magyar irodalmi népiesség első szakaszának máiglan leghatásosabb képviselője, egy dalmatából felsővárosivá lött családbul származás. Paptanárnaként sokfelé eljutott és szögált: Erdélybe, a magyar jezsuita Nagyszombatba, mindkettőnk egyetemének professzoraként (sőt ő rektoraként) Budára mög Pestre is. Arcképe máig ott függ a pesti Folklore Tanszék szemináriumi szobájában, égykori professzor-társai között.

Nem mondhatjuk, hogy az utókor elfeledközött rúla. Műveit később is emlegették. Köztük talán legtöbbször a *Magyar Példa Beszédek és jeles mondások* könyvét.² Ehhez a bevezetést K[arácsonyi] Chrysostom írta, aki Dugonics egész életútját áttekinti. A szólások anyagát a későbbi magyar közmondás-antológiák (Erdélyi János, Margalits Ede, Szemerkenyi Ágnes és mások is) figyelőmbbe vötték, noha nyilván nem teljes mértékben. Mint már Tolnai Vilmos áttekintésébül³ tudjuk, összesen három „teljes” kézirat létezött. 1792-bül és 1800-bül való a Széchényi Könyvtár kézírattárában Quart. Hung. 257. és 258. számon őrzött két kézirat. Köztük már a legkorábbi is majdnem ugyanolyan, témák szerinti beosztást ad, mint akár a nyomtatott kiadás. A másik mög egy tisztázat, a harmadik részben magyarázatokkal – ezek legtöbbször Dugonics elmeszüleményei. Ez is még Pestön készült, és Dugonics csak később, 1808-ban vonult vissza Szögedre. Minthogy a harmadik kézirat (amelyből a nyomtatott könyv készült) 1810-bül való, és Szögedön használták, arra gondolhatnánk, hogy Dugonics szögedi szófordulatokkal egészítette ki példáit. Ám ennek a fordítottja igaz: a korábbiakhoz képest rövidítésök és kihagyások jellemzik. Nem közölték a szerző korábban írt *Elő-beszédének* szövegét se. Ezt majd Székely Károly⁴

* Elhangzott a *Juhász Antal 80 konferencián* (Szöged, 2015. augusztus 6–7.). A szerkösztő mögengödté, hogy így, szögediesen maradjon a *Dorombban* is.

1 Bálint Sándortól idézi JUHÁSZ Antal, *Parasztok, pásztorok, kézművesek* (Szeged: Bába Kiadó, 2011), 103.

2 Két kötet, XXXII + 300 és 352 lap (Szeged: Grün Orbán, 1820).

3 *A szólásokról* (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1910), 50.

4 SZÉKELY Károly, „Dugonics közmondás-gyűjteményének előszava”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 29 (1939): 357–359.

tötte közzé. Ebben az első mondat így szól: „Van közel negyven esztendeje, mióta ezeket a Köz-mondásokat, és Példa-szóllásokat nagy szorgalommal össze-szededgettem...” Eszerint úgy harmincévös korában, 1770-től kezdte a szólások összeírását. Dugonics elmondja, hallomásból és nyomtatványokból egyaránt merített, és bejárván Magyarországnak „csak nem minden részét”, gyűjteménye nem egyetlen tájat képvisel. Azt ugyan mög se köllött említene, hogy természetesen a szögedi szólásokat ismerte a legjobban. Nyomatott forrásként Beniczky Péter, Kis Viczay Péter, a kortársak közül Faludi Ferenc, Rájnis József és Kovács Pál munkáit használta, és ily módon gyűjteménye végül elérte a 12.000 szöveget. (Azonban még ennél is több mondás vagy kifejezés olvasható a nyomtatott kiadásban.)

Itt most csak arra törekszünk, hogy mögkérdézzük: melyek a sajátosan szögedi szólások e gyűjteményben? Ezt egyébként már más is véleményözte.

Nem véletlen, hogy a „tiszteletbeli szegedi” Móra Ferenc is gondolt erre. Ő 1927. június 12-án a Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagjaként a közgyűlésön tartott előadást *Dugonics példabeszédeiről* címmel, „amelyet nagy tetszéssel és szűnni nem akaró tapssal fogadtak”.⁵ Nem tudom, mért nem közzölte ezt az előadást az akkoriban ösztövért terjedelmű *Ethnographia* folyóirat? Maga szöveg azonban közismert: *A jó öreg Dugonics*.⁶

Móra szerint Dugonicsot „ez a könyve teszi halhatatlanná”. Az általa példaként idézett szólásokban szerepöl a szögedi franciskánusoknak egy Préda nevű szolgája, akiről már Dugonics is kerek történetöt alakított (I, 247–248); Móra pedig ezt egész kis novellává formálta tovább. Szövegidezetéről maga ezt írja: „amit most kiszedegetek Dugonics közmondásaiból, azt csak a szegedi nemzetnek ajánlom”...⁷

„Kis Pista leánya” (I, 38) Dugonics magyarázatával: „Ezt a leányt olly kicsinnek lenni mondták: hogy ötet a hangya (sajt kukacz gyanánt) el vitte”. „Kisebb az Erzsók orránál” (I, 39) Dugonics magyarázatával: „Kálmán Örzse orráról azt hirtelik: hogy csak helyét látták, hol kellett volna lennie”. A *Hic Rhodus, hic salta!* anekdota magyar változatáról Dugonics mögjegyzi, hogy Szögeden hallotta (II, 194). Dugonics mögemplíti a „bicskásokat” (II, 312) is: „Bicskásoknak hívják Szegeden az olyan tolvajokat, kik vásároknak üdejökben a zsebekbe kotorásznak, és más aprólékokat is lopnak”. A „Zákányos ember” (ittas, de nem egész részög) magyarázata Dugonicsnál (II, 188): „Szeged városának Zákán pusztáján, egy híres csap szék vala régenten; melyben egész hete-

5 *Ethnographia* 38 (1927): 141.

6 Az alábbi kiadást használtam: Móra Ferenc, *Napok, holdak, elmúlt csillagok – A fele sem tudomány*, Móra Ferenc művei (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1980), ez a kötetkezdő írás, 7–18. A könyvben való kiadás előzménye az 1935-ben – vagyis csak egy évvel Móra halála után – Szalay József által azonos címmel kiadott válogatás.

7 Uo., 13.

ket vesztegettek a' pásztor emberek. Így a' henyélő iszákosokat Zákányosoknak nevezték." A „Nem ott keresik a' hat ökröt” (II, 105) magyarázata Dugonics szerint: „A' Szegedi Polgároknak oktató szavok ez a' közmondás, midőn fiokat a' korcsmából ki tántorogni láttyák”. Móra némi átalakítással közli e szólásokat, amelyeket nyilván úgy keresett össze, hogy azt nézte, hol olvasható csilaggal mögjelölt olyan lapalji mögjegyzés Dugonics könyvében, amelyben Szöged neve szerepöl. Ez okos, tetszetős möggoldás vót. Egyébként mind a hasonló szólásokbul, mind Dugonics személyös mögjegyzéseibül még ezöknél több is van a könyvben. Móra csak olyan példákat emelt ki, amelyeket nyilván szögedi példabeszédnek tartott, és még arra is utal, hogy Dugonics a maga magyarázatait olykor nem „közli”, hanem „költi”. Ezök a jelös mondások Móra révén is tovább terjedhettek.

Mögemplíthetjük, hogy Kovács Ágnes az 1950-es évtöktül kezdve készülő *Magyar Népmesekatalógus* számára is kigyűjtötte Dugonics ide kapcsolható jelös mondásait. Mind az *Állatmesék* (1958), mind a *Rátótiádák* (1966) típuskatalógusainak első kiadásában tucatnyi Dugonics-szövegöt említ. Ennél még valamivel több van a későbbi, kibövitött második kiadásokban (1987, 1990). Ám a katalógusokban Dugonics példabeszédeit nem köti egyetlen tájhoz – és arról se szól, létözik-e köztük éppenséggel szögedinek tekinthetö?

Különlegös története van Bálint Sándor szögedi szólásközléseinek. Amint köztudott, ö évtizedökön át gyűjtötte össze a kétkötetös *Szegedi Szótár* (Budapest, 1957) anyagát. A fő forrás a maga nyelvérzéke vót, de utalt régi és új írott szövegökre is. Az egyes szócikköknél jelözte a szólásokat is, ám itt is áltájába forrásmögnevezés nélkül. Minthogy – tudjuk – a kézirat nyomdába juttatása rohammunkával és többek segítségével történt, ezt nem is hibáztathatjuk, de maga Bálint Sándor is érozte, hogy nem ez vót a tökéletes möggoldás.

Ezért kijegyzetölte a szögedi proverbiumokat a szótárbul, illetve az ahhoz használt saját följegyzéseibül. Ez a gyűjtemény jelöntközött később: *Szegedi példabeszédek és jeles mondások* címmel külön füzetben (Budapest, 1972). Ezt a művet – természetösen – „Dugonics András emlékezetének” ajánlotta. Ám a közlésben gyakorlatilag nincsenek mög Dugonics „szögedi” példái, vagy azoknak legalább válogatása. Söt, azt is csak itt-ott jelölte, hogy az általa ismert jelös mondásnak van-e előzménye Dugonicsnál? Pedig ez fontos és elvégezhetö munka löhetne.

Hogy még különösebb lögyön a történet, a nagy monográfia (Bálint Sándor: *A szögedi nemzet*) harmadik részében⁸ – amely már Bálint Sándor halála után jelent mög – csak a különben elég kurta *Nyelv, beszéd* részön belül van egy kicsiny *Szólások, példabeszédek, közmondások* mögjelölésü alfejezet (414–419). Bálint Sándor itt is csak pár tucat példát idéz, nem mindig forráshivatkozások-

8 A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2 (1978/79-2 [1980]): 404–419.

kal. Egyedül a boszorkánypörökkel kapcsolatos tárgytörténeti háttérrel említi részletesebben. Két ilyen szóláshoz (*büti boszorkány, töstént /majd/ farodhoz kötöm sarkadat* – I. kötet, 27) hozza föl Dugonics könyvét. Ezön kívül még két példánál említi Dugonicsot: a rátarti emberek *oly kevélyen sétálgatnak, valamint a kunok komondora a Csorva homokon* (*Etelka*, II, 77) és *Mi hír Budán?*, aminek Dugonics a bővebb formáját ismeri: *Mi hír Budába? Német van várába* (II, 84). Bálint ezeket a szófordulatokat a középkorra, a török világra datálja.

Ha mögérte volna, a monográfiában ennél biztosan többet, áttekintést adott volna a szólásokról. És mögemplítte volna a maga 1972-es könyvét. Ami most hiányzik e fejezet jegyzetei közül.

Időben következő folkloristánk, aki sokszor foglalkozott Dugonics-csal és Mórával is: Ujváry Zoltán. Hatalmas munkában tette hozzá Dugonics proverbiumait, tetszetős folklorisztikai kommentárokkal.⁹ A *Bevezetés* áttekinti Dugonics életművét, és szólásait elhelyezi a magyar parömiográfia keretében. Ez után a szólások és közmondások kezdőszavait szoros ábécé-sorrendbe szödvé (azaz például a névelőket is így vévén figyelömbé) több mint 500 szöveget tárgyal. Viszont a frázisokat, a Dugonics által csak összehasonlítás célból kialakított szövegeket mellőzi. A kötet végén *Függelék. További mondások és jegyzetek* címmel, ugyancsak a kezdőszavak szoros ábécé-sorrendjében további, mintegy 300 proverbium olvasható, idézve Dugonics jegyzeteit és a szövegek a két kötetben való lelőhelyit. Ujváry jól jellemzi a Dugonics forrásaiként föltehető folklor jellegű műfajokat, ám csak az olyan szövegeket köti helyhöz, ahol ez nyilvánvaló. Külön nem is foglalkozik azzal, mi a „szögedi” ebben a szólásvilágban – azért a városhoz kapcsolódó anekdotikus részeket nem mulasztja el mögemplíteni. Noha Dugonics összes „szólásszövegének” legfőjebb egytizede van mög Ujváry könyvében, ez azonban annak a „színe-java”. Mivelhogy annak idején Dugonics „tematikus” beosztást adott, nála igazán nehézkes egy-egy példát mögtalálni. Ujváry betűrendjében ez sokkal egyszerűbb dolog, ám csak az általa tárgyalt példákra vonatkozik, amelyek pedig Dugonics sajátos szövegformáit tükrözik, és ezért csak ezek ismeretében sikeres a kerésés.

Ugyanebben az esztendőben pompás (és mérögdrága) hasonmás-kiadásban jelönt mög teljes egészében Dugonics klasszikus műve.¹⁰ Elejin ott van Dugonics arcképe, a végin „A' boldogúlt Dugonics András Úrnak Munkái”-nak jegyzéke (nem kevesebb, mint 26 tétel, az újranyomtatásokat is fölsorolva). Még a „Subscribens Urak” jegyzéke is olvasható: úgy 400 név, köztük több mint százan Szögedről. A mához képest arcpirítóan nagyszámú előreröndölésnek az is oka vót, hogy 1819 januárjában Grün Orbán, a kiadó és nyomdász egy 8 lapnyi

9 *Dugonics András példabeszédei: Mondák, anekdoták, szokások* (Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, 2009), 608 l.

10 Szeged: Bába Kiadó, 2009.

előfizetési fölhívást küldött ki, kedvcsináló szömelvényökkel. Dugonics második kötetének végén a nyomda egyéb kiadványait is felsorolták. A könyv nagy értéke a nyelvész Forgács Tamás utószava (XXIX), amely körültekintően foglalkozik a szólás és közmondás fogalmával, nemzetközi és magyar kutatástörténetével mög Dugonics munkásságával. Arra kérdésre azonban nem tér ki: mi a „szögedi” ebben a szóláskincsben?

A föntieket összegözve azt mondhatjuk: hiába találhatunk sok ezör szófordulatot és szólást Dugonics műveiben, hiába létözik a kétkötetös „Szögedi szótár”, sőt van külön összeállítás a szögedi példabeszédokrül és jeles mondásokrül (1972), mög egész kötetnyi folklorisztikai kommentár (2009) – ideje lönne, hogy valaki áttekintő képöt adjon Dugonics parömiológiájárül, külön fejezetben arról is szólván: mit tarthatunk szögedi hozománynak ebben a XVIII. század legvégébül való gazdag gyűjteményben?

Ehhöz még egyszer, tüzetesen át kellene tekinteni a két kötetös gyűjteményt (sőt Dugonics szépirodalmi alkotásait is), ügyelve arra, hol nyilvánvaló a szögedi háttér. (Dugonics egyébiránt ügön pontosan szokta közölni műveiben, mely említett történet mikor és hol esött mög vele.)

Eddig külön nem figyeltek föl a további „szögedi” hivatkozásaira, amelyek tárgyötörténete azonban gyakran nem egyszerű. Például: a közismert Shylock-motívumot (I, 143–144) Dugonics Szögedhöz és a török időkhöz köti – ami nyilván téves. Hasonlóan a gyeröknevelésrül szóló hosszás kitérésben (I, 166–167): „A’ gyerök szeretetben is lehet gyarlóság” – Dorozsma említése is eröltetött. A Bakó nevü ember leégött házáról szóló történetbe (I, 194) Makó (egy makai lakos) fölhozása sem köti igazán helyhöz a különben országszerte ismert szó-láshasonlatot. A nagypéntöki Pilátus-verést (I, 208) viszont csakugyan ismerhették Szögedön is. A Dugonics által „Kára katona” névön említett madarak (I, 244) csakugyan úszkálhattak a Tiszában. Ám hogy a Cerkónak nevezött másik, Szögedön is honos halászó madár (I, 259) pontosan miféle löhetött – nem tudom? (Nevük azonban nem szólás, legföljebb népetimológia.) A szögedi várbörtönbe zárt török rab, a kádi Ibrahim találó ríposztja is gyanús eredetü adat, noha Dugonics azt állítja, füle hallatára esött mög (I, 248–249). Hogy valaki parókába mönt be a Dömötör-templomba (I, 284) – elképzelhető, de nem magyarázza a „Jó az Isten jöt ad, kopasznak is haját ad” szentenciát. Tény löhetött, hogy akkoriban a szögedi fiatal lányok vörös csizmára, cipöre vágytak (II, 7), de az 1799-es esztendőbeli hideg nyárban (II, 28) Dugonics nem is Szögedön lakott. A városban ez idő tájt már elterjedő kéményseprök „füstfaragó” mögnevezése (II, 80) azonban elhihető adat. Az úszni nem szerető macskafi és a Tisza együtt említése (II, 218) sem proverbium.

Viszont eleven – bár nem biztos, hogy csakugyan mögtörtént – eset az (II, 251), amikor egy út során Dugonics szögedi kocsisa (bizonyos Jenei) kalapját egy faág leemelte, mire a kocsis ezt mondta: „Csak jól mondják a’ Magyarok.

hogy a ' szegény embert az ág is húzza". A szólások ilyen kontextuális aktualizálása bármikor, bárhol bekövetkezhetett.

Még egy szempontot tartok említésre méltónak. Legalább 4-5 terjedelmösebb magyar szólásgyűjteményről tudunk a XVIII. század végiről, míg a XIX. század elejéről, amelyek merítettek egymásból is. Elvben elképzelhető lenne, hogy mögnézzük, minő szólások vannak mög csak Dugonicsnál. Ám még ha a csakugyan közmondásnak nevezhető és a korábbi forrásművekben mög nem található ilyen példákat vesszük figyelőmbé, akkor se biztos, hogy éppenséggel szögedi az illető szólás. A proverbiumok évezredökön és földrészőkön át terjednek, hihetetlenül állandók és egyszerösmind változatosak. A latin proverbiumok Magyarországon még a XVIII. század végén is az oktatás fontos elemei voltak, és belőlük sokféle formáltak magyar mögfelelőket is. Utólag szinte lehetetlen helyhez kötni őket. Azt azonban mégis bizvást állíthatjuk, Dugonics sok száz jelős mondást ismert mög szülővárosában – ahol azonban még a Dugonics nagy gyűjteményeinél is gazdagabb volt az elevön szóláshasználat.

Dugonics parömiográfiáját jellemzi az a fölfogás, hogy a velős mondások egy anekdotikus eseményből származtak – és mögfordítva is: a különös eseményökből közmondások születnek. Műveiben sok ilyen, általa kifundált példát idéz, legtöbbször a magyarok sok évszázados múltjából. Ezek formája velős és tetszetős. Mondanivalójuk pedig beigazolódik, sőt jellemnevelő.